

WAARHEID EN DE GRENZEN AAN VERDRAAGZAAMHEID

Maarten Wisse
Vrije Universiteit Amsterdam

WAARHEID EN VERDRAAGZAAMHEID

Natuurlijk zijn er grenzen aan verdraagzaamheid in de zin van: grenzen aan wat politiek en cultureel beheersbaar is, maar zijn er ook grenzen aan verdraagzaamheid vanwege de waarheid? Wat is waarheid? Dat zeggen we dan. Ons postmoderne levensgevoel geeft ons al snel het gevoel dat een beroep op de waarheid weinig zin heeft. Wie zou er boven of achter alle meningen en achter de eindeloze pluraliteit van meningen nog een waarheid willen zoeken?

Onze hedendaagse dominante logica voor de verhouding tussen waarheid en de grenzen aan verdraagzaamheid bestaat uit een simpel principe. Het gaat zo: wie claimt de waarheid in pacht te hebben, stelt scherpe grenzen aan verdraagzaamheid of tolerantie. Hoe sterker iemands geloof in de waarheid, hoe moeilijker het wordt om verdraagzaam te zijn. Wie dus in een radicaal plurale samenleving leeft, doet er het beste aan zijn waarheidsclaims zoveel als mogelijk te matigen, want anders is er met die radicale pluraliteit niet meer om te gaan.

We kunnen die logica overal waarnemen. Zo zijn monoreligieuze christelijke of islamitische scholen volgens een toenemend aantal politici een groot probleem, want daarin wordt je ingewijd in een religieuze traditie en dus zul je per definitie geneigd zijn voor die traditie alleenrecht te claimen. Dus zul je moeite hebben om tolerant te zijn tegenover anderen. Daarom zijn openbare of multireligieuze onderwijsinstellingen per definitie beter voor het bevorderen van tolerantie want in die instellingen zul je de dialoog kunnen oefenen en werkelijk met andersdenkenden leren omgaan. Voor overheidsinstellingen en bedrijven is deze logica nauwelijks te ontwijken. Wat als je een beveiligingsbedrijf bent en je wilt niet uitstralen dat je een specifieke religieuze identiteit hebt? Dan kun je onmogelijk expliciete uitingen van een religieuze identiteit, zoals een hoofddoek voor moslimvrouwen, toelaten want daarmee uit je een religieuze identiteit en dat wil je niet. Geen religieuze uiting is dus in dat geval altijd beter dan wel een uiting. De gedachte dat niet ook wel is, komt gewoon niet bij je op. Neutraal, daar gaat het om, of als het niet neutraal kan, dan toch minstens pluraal.

PROBLEEM I: ALLE VERSCHILLEN VERBLEKEN

Er doen zich wel een paar netelige problemen voor met deze simpele redenering. Ten eerste leidt deze visie tot het verzachten van religieuze verschillen. Het kan helpen om dat duidelijk te maken aan de hand van het onderscheid tussen *de iure* en *de facto* pluraliteit. *De facto* pluraliteit staat voor de gegeven feitelijke pluraliteit in een bepaalde situatie. De radicaliteit van de pluraliteit maakt daarvoor niet uit. Het kan vergaande diversiteit zijn, maar ook milde diversiteit. Om een voorbeeld te geven: de theologische faculteit van de VU is *de facto* pluraal. We huisvesten gelovigen uit meerdere religieuze tradities die zich binnen seminaria die verbonden zijn met de theologische faculteit, bezinnen op hun religieuze traditie. Die pluraliteit is radicaal. Veel van de tradities die wij huisvesten, huizen bij ons in omdat ze in grote mate de ruimte krijgen om hun eigen identiteit vorm te geven. De pluraliteit wordt dus niet per se tot een deugd gemaakt. Ze leidt dus ook helemaal niet per se tot iets van dialoog of tot een gezamenlijke identiteit. En dat willen sommige partners ook liever niet.

Op dat punt doet de vraag naar *de iure* pluraliteit zich voor: wat moeten we met deze hete brei? Welnu, niet per se iets, zeggen sommige radicaal plurale partners! Maar ziedaar, zij die dit radicaal plurale experiment zijn begonnen, zijn nu juist ingestoken bij een *de iure* concept van pluraliteit, bij een visie die we (in enigerlei vorm) pluralisme zouden kunnen noemen. Zij zien er een grote deugd in dat aanhangers van verschillende religieuze tradities elkaar ontmoeten en met elkaar in gesprek komen. Dat, zo menen zij, is de identiteit van de faculteit. Dat is ook wat zij zien als de nieuwe identiteit van de pluraliserende theologische faculteit in de samenleving. Die samenleving is pluraal en daarom moet de theologische faculteit die pluraliteit spiegelen. Dat is ook waar zo'n faculteit in een seculiere samenleving maatschappelijk gezien haar bestaansrecht aan ontleent.

Helder is dat de *de iure* pluraliteit verschilt van de *de facto* pluraliteit. Helder is ook dat de 'pluralisten' in de faculteit het concept van *de facto* pluraliteit gebruiken om een *de iure* concept van pluraliteit te promoten. Dat is niet helemaal juist, omdat hun *de iure* begrip van pluraliteit zich niet verdraagt met de reden waarom allerlei partners tot de *de facto* pluraliteit zijn toegetreden: omdat ze hun eigen identiteit mogen vormgeven! De pluralisten binnen die faculteit hebben ook nog eens meestal de macht als het om beleidslijnen gaat en zij 'bedreigen' dus in feite onder het mom van de waarde van de dialoog voortdurend de werkelijk bestaande *de facto* pluraliteit omdat ze die willen omvormen tot een dialogische identiteit.

No pun intended richting mijn collega's overigens. Het geeft aan hoe spannend pluraliteitsmanagement is. Je zou de pluralisten, als je ze niet langer ziet als hoeders van wat de faculteit al is, ook kunnen zien als hoeders van een visioen, een visioen van een faculteit die meer is dan een pluraliteit van verschillende groepen. Dan is er dus binnen die feitelijke pluraliteit een groep die zich over de samenhang binnen die pluraliteit zorgen maakt. Zomaar namens de hele plurale waaier van verschillende identiteiten spreken, kan die groep niet, maar ze kan wel binnen de gegeven pluraliteit een poging doen een dialoog op gang te brengen.

Nog even terug, want ik zei dit allemaal om duidelijk te maken dat ons principe om over waarheid en verdraagzaamheid te denken, aan een aantal netelige problemen onderhevig is. Je ziet dat echte verdraagzaamheid, dat wil zeggen verdraagzaamheid die de radicale andersheid van de ander respecteert, een sterke waarheidsclaim juist insluit in plaats van ermee op gespannen voet staat. Dus is het minder simpel dan het lijkt. Wil je verdraagzaamheid promoten, dan moet je juist de radicaliteit van de pluraliteit behouden in plaats van matigen of weghalen. Anders is verdraagzaamheid niet zozeer het thema van hen die vrede zoeken, maar het thema van hen die via het machtsblok van het midden proberen de extremen om zeep te helpen. Dat heeft met verdraagzaamheid niet zoveel te maken.

PROBLEEM 2: WAARHEID WORDT GEZIEN ALS GENERIEK

Het punt is gemaakt. Als we verder willen komen met verdraagzaamheid hebben we waarheid in meer radicale zin nodig, een waarheid ook die wellicht anderen uitsluit. Maar er is nog een tweede netelig probleem met onze reflexmatige kijk op waarheid en verdraagzaamheid. Het principe staat geheel los van wat er in onze die waarheidsclaims zit. Hoe meer waarheid, hoe minder verdraagzaamheid, zo is de veronderstelling onder veel pluraliteitsbeleid. Maar hé, stel nu eens even dat die sterke waarheidsclaim als inhoud heeft dat ik verdraagzaam moet zijn? Daar houdt het model geen rekening mee en daarin toont het ons een typische reflex uit de moderniteit. De kennistheorie van de moderniteit interesseert zich niet voor kennisinhouden, maar voor kennisbronnen. Haar waarheidsbegrip is volstrekt generiek, het is louter methodisch.

Immers, de veronderstelling onder veel van onze omgang met waarheid en kennis is nog altijd: iets is waar als het klopt met hoe de dingen in de werkelijkheid zijn. Welke dingen dat concreet zijn, over welk stukje waarheid je het hebt, doet er niet toe. Als je methode om de werkelijkheid te benaderen maar klopt, is je kennis betrouwbaar, wat er verder ook maar uit mag komen. En dus interesseert ons door de moderniteit gevormde brein zich alleen voor de vraag waar onze kennis vandaan komt, niet wat er in die kennis zit. Dan klopt de stelling inderdaad. Als namelijk alleen de bron telt en de bronnen van verschillende religieu-

ze tradities zijn verschillend, dan sluiten die bronnen elkaar automatisch uit en de enige manier om ze bij elkaar te brengen, is die bronnen minder serieus te nemen of te laten zien dat ondanks de bronnen die verschillend zijn, het eigenlijke religieuze effect van de verschillende bronnen toch hetzelfde is. Ook dan komt van exclusivisme volautomatisch pluralisme.

Naar religieuze tradities kijken we dus volgens het gangbare paradigma als een bak waarheidsclaims die voortkomen uit een bepaalde bron en elkaar wederzijds in principe uitsluiten. Tijdens de afgelopen verkiezingscampagne hebben we weer een paar sterke staaltjes van die culturele containerlogica gezien. Neem nu de fameuze frase van Buma: “ik vind de islam geen verrijking voor de Nederlandse cultuur.” Wat ‘de islam’? Wat ‘de Nederlandse cultuur’? Alsof ‘de islam’ bestaat en alsof ‘de islam’ een pakket ideeën en praktijken is dat geheel los gezien kan worden van alles wat ‘anders’ is. Vervelend hoor, meneer Buma, dat de islam al honderden jaren in Europa is en uw, jawel, de volgende container, ‘joods-christelijke cultuur’ in de middeleeuwen al diepgaand beïnvloedde, zo diep beïnvloedde dat het nu volstrekt onmogelijk is om die invloed weer uit ‘de Nederlandse cultuur’ weg te halen. Of dhr. Van der Staaij: de islam is gewelddadig. Pardon? De kampioen containerlogica was Geert Wilders tijdens het slotdebat. Kijk, het is heel simpel: als Jezus in de christendom-container zit, dan zit hij niet in de islam-container, toch? Dat kan immers niet. De bron van het christendom is de Bijbel, met daarin Jezus. De bron van de islam is de Koran, dus moet alles wat in de Bijbel staat, niet in de Koran staan en omgekeerd. Dat bracht Wilders tot de volkomen logische veronderstelling dat Jezus niet in de Koran voorkomt. Had hij zich toch eens wat laten voorlichten!

Als we de moed hebben om te doen wat de geest van de verlichting overbodig vindt, namelijk zo’n container binnengaan en zien wat er allemaal te vinden is, dan zien we dat het er daar heel anders uitziet dan de verlichting ons wilde doen geloven en zelfs sommige gelovigen ons willen voorspiegelen. Wie de wereld van het christendom binnengaat, vindt daar helemaal geen consistente set logisch beredeneerde stellingen die het christendom maken tot wat het is. Integendeel, het is in ‘het christendom’ maar een rommeltje. Vandaar dat er ook zoveel vormen van christendom bestaan. Ook in die zogenaamde brontekst gaat het er heel merkwaardig aan toe. Zo aanvaarden christenen sinds het begin van hun traditie een verzameling bronteksten uit de joodse traditie en gaan daar buitengewoon merkwaardig mee om. Ze aanvaarden de boeken van het zogenaamde Oude Testament als canoniek en gezaghebbend, maar ze doen pertinent niet wat er in staat. Met die teksten uit het Oude Testament doen ze vervolgens bijzonder merkwaardige dingen. Ze denken dat ze soms over Jezus gaan, terwijl Jezus in die tijd nog helemaal niet bestond!

Voor de islam of welke andere grote wereldgodsdienst dan ook, geldt meestal hetzelfde. Ook dat zijn heel complexe en hybride tradities die zelden in een mal van consistente waarheidsclaims te vangen zijn. Ons door de verlichting gevormde beeld van religieuze tradities houdt daar echter lang niet altijd rekening mee. Politici in een seculiere tijd gaan niet zelden met de Koran om als een ultragereformeerde met zijn Bijbeltje. Alles wat moslims geloven moet letterlijk uit de Koran komen en alles wat in de Koran staat, moet letterlijk zo op het heden worden toegepast. De Koran wordt benaderd met een hermeneutiek die het bestaan van de Hadith en de hermeneutische traditie daarna volstrekt ontkent. Nu ja, als dat het criterium is, dan heeft ook dhr Van der Staaij met zijn Psalmboek een probleem, want ook dat is vanuit dat perspectief bepaald gewelddadig.

Wat ik maar duidelijk probeer te maken, is hoezeer het verlichtingsparadigma dat de omgang met religie in de moderne samenleving nog altijd stempelt, ons zicht op de ‘waarheid’ in religies op een dramatische manier heeft verstoord. Dat verlichtingsparadigma dwingt ons om religieuze tradities ofwel op te sluiten in hun eigen gelijk en vervolgens weg te zetten als extremistisch, ofwel alle religieuze verschillen te relativeren omdat er geen serieuze religieuze verschillen zijn. Andere mogelijkheden zijn er eigenlijk niet. Veel gelovigen, op z’n minst veel christenen, gaan ook zelf in dat paradigma mee. Als je behoudend of evangelicaal christen bent, moet je zeggen dat moslims er in hun geloof radicaal naast zitten. Ze kunnen dus ook niet gered worden. Of als je liberaal christen bent: moslims zijn knuffelgelovigen, want dat zijn we allemaal. We bedoelen het allemaal goed. In beide gevallen neger of ontken je radicale verschillen.

WAARHEID BINNEN HET CHRISTENDOM OPNIEUW ONTDEKKEN

Als we dus op een nieuwe manier ontdekken hoe we binnen een geloofstraditie over waarheid spreken, dan zouden we ook beter kunnen ontdekken welke resources die traditie ons biedt om tolerant of verdraagzaam te zijn tegenover anderen. Laat ik dat eens schetsmatig doen met het christendom, of beter gezegd, de verzameling tradities die uit de gebeurtenissen rondom Jezus Christus zijn voortgekomen en nog altijd meer of minder met zijn persoon verbonden zijn. Want inderdaad, dat is toch eigenlijk wat je ‘christendom’ zou noemen. Christenen zijn mensen die iets hebben met Jezus Christus. Ze ‘geloven’ in hem. Dat is iets anders dan geloven dat hij bestaat en de stelling ‘Jezus Christus heeft in de eerste eeuw geleefd’ voor waar houden. Dat hoort er voor de meesten zeker bij, maar voor de meeste christenen betekent het veel meer of zelfs iets anders. Het betekent: je op één of andere manier met Jezus verbonden voelen en aan hem toevertrouwen. Het gaat dus niet alleen over het verleden, maar ook over het heden en over de toekomst. Als je het meer vanuit Christus zelf formuleert dan vanuit zijn volgelingen, zou je kunnen zeggen: de waarheid waartoe christenen zich verhouden, is Jezus Christus zelf.

Vanuit die stelling dat Christus de waarheid zelf is, ook Jezus zelf zegt dat zo in het Johannesevangelie, kun je twee lijnen trekken, een inclusieve lijn en een exclusieve lijn. De inclusieve lijn is dat wanneer Christus de waarheid zelf is, gelovigen die waarheid nooit helemaal zelf in bezit hebben, of ze nu een instituut of een individuele gelovige zijn. Het is zeker zo dat verschillende tradities binnen het christendom dat in bezit hebben van de waarheid op een verschillende manier invullen en ook meer of minder ernstig kwalificeren, maar de inclusieve lijn zal er altijd zijn: wat ik denk als gelovige of wat wij denken als kerkgenootschap valt nooit helemaal honderd procent samen met wat God ervan vindt. Dat is een inclusieve lijn omdat het gelovigen idealiter opent naar anderen toe, om te erkennen dat ook anderen kunnen delen in de kennis en het heil dat ze ten deel valt. Sterker nog: anderen iets gezien kunnen hebben dat zij niet hebben gezien en desondanks waar en goed is.

Maar de exclusieve lijn is er ook meestal wel op één of andere manier. Uit die exclusieve lijn is voortgekomen wat men in de christelijke traditie ‘dogmatiek’ is gaan noemen. Als voor ons de waarheid in Christus zelf gelegen is, is het van het grootste belang om die ‘waarheid’, juist omdat we haar nooit helemaal in onze greep hebben, tegen allerlei misverstanden te beschermen. Het christendom is er door de eeuwen heen veel beter in geweest, te zeggen wat ze niet geloofde, dan te zeggen wat ze wel geloofde. De meeste dogma’s ontstaan wanneer iemand vanuit een bepaalde bezorgdheid of ‘gewoon omdat het kan’, voorstelt op een iets andere manier over God, Christus of het heil te spreken en de geloofsgemeenschap waarbinnen dat gebeurt, vroeger of later tot de onthutsende conclusie komt dat die manier ‘gevaarlijk’ is. Maar dat betekent nog niet dat de geloofsgemeenschap daarom ook helder heeft wat er voor alle tijden en plaatsen waar is. Integendeel, ook al doet ze omwille van het conflict nogal eens alsof dat wel zo is. De gemeenschap is stellig omdat ze een geheim bedreigd ziet waarvan ze ook zelf niet precies weet hoe het omschreven moet worden. Dat kunnen we zien in het klassieke dogma van de Triniteit, de christologie, maar ook de leer van de genade of de sacramenten. En dat betekent dus dat de grenzen van de verdraagzaamheid meestal niet voor honderd procent vastliggen, maar van geval tot geval getrokken worden. De reden daarvoor is niet, dat de waarheid er niet is, maar dat de geloofsgemeenschap die waarheid niet in directe zin paraat heeft.

Waarheid doet zich op die manier in het christendom voor als iets dat zoveel meer is dan een uit een absolute bron afgeleide stelling. Waarheid is immers christelijk gesproken intrinsiek verbonden met de waarachtigheid van de gelovige. Waarheid kan niet zonder gerechtigheid. Zonder dat is ze niets waard, want juist onze gerechtigheid, zou Augustinus zeggen, is de enige manier waarop mensen bij degene die de waarheid in persoon is, in de buurt kunnen komen. Dan is het raken aan de waarheid die God zelf is geen kwestie van wapperen met je Bijbeltje of je verschansen achter een tiara, maar een kwestie van wijsheid, van prudentie, van voorzichtigheid, van rechtvaardigheid en moed, om de cardinale deugden van Aristoteles maar even te noemen, van zwijgen als het moet, van een plechtige omgang met het heilige in de eucharistie: waarheid is het koesteren van een geheim dat de gelovige telkenmale opnieuw van God ontvangt. En dus is er juist vanuit die prudentie en voorzichtigheid alle reden tot verdraagzaamheid en openheid naar de

ander, van afzien van geweld omdat je weet dat het geheim dat jou geschonken is, in het leven van de ander nooit en te nimmer afgedwongen kan worden.

TOLERANTIE INTRINSIEK ONDERDEEL VAN CHRISTELIJK GELOOF

Je zou vanuit een christelijk perspectief zelfs het omgekeerde kunnen zeggen: precies op die momenten waarop de geloofsgemeenschap meent dat ze die absolute waarheid in bezit heeft, gaat ze over de grens van het toelaatbare heen en wordt ze onverdraagzaam, wordt ze ketter. En wanneer gebeurt dat in de recente Europese geschiedenis het sterkst? In de periode tussen 1750 en 1950. Op dat moment heeft ze historisch gezien ook de verbinding tussen waarheid en deugd, zoals die er in de klassieke hellenistische traditie tot ruwweg 1750 was, opgegeven. Het modernisme doet dan als seculier verlichtingsdenken een greep naar de absolute macht vanuit haar generieke waarheidsdenken. Op z'n minst een deel van het westerse christendom antwoordt daarop met een al even generiek waarheidsdenken: een absolutistisch denkende geloofstraditie. We hebben het dan in de rooms-katholieke traditie over de periode van het eerste Vaticaans concilie en in de protestantse traditie over het neocalvinisme. Zij gaan hun geloofstraditie behandelen als een bron van absolute waarheden, gebaseerd op een absolute bron van waarheid, waardoor de kleinste details uit hun traditie, de kleinste ritueeljes of meest verfijnde leerstellige formuleringen, op een krampachtige manier 'waar' worden zoals ze wellicht nog nooit waar waren geweest. Geen wonder dat bijvoorbeeld bij de neocalvinisten al die krampachtige zekerheden in de tweede helft van de twintigste eeuw met een grote knal uiteen vliegen, omdat de meeste van die 'waarheden' hun functionele betekenis in de traditie hebben verloren, vermoedelijk deels omdat ze die functie van absolute waarheid nooit hadden gehad.

EVENZO IN DE ISLAM

Misschien kunnen we de dynamiek in de westerse islam wel op een gelijkaardige manier begrijpen. Ook dat is immers bij uitstek een wijsheidstraditie, een kwestie van prudentie, wellicht zelfs nog wel sterker dan het christendom. Terwijl het christendom vanwege zijn binding aan de heilsfeiten nog een intrinsiek interesse heeft in de waarheid, in de gegevenheid van de heilsfeiten in de werkelijkheid, is de islam toch op de eerste plaats een wetstraditie en zit in die wetstraditie met de daaropvolgende jurisprudentie bij uitstek de nuance en de praktische wijsheid verpakt die matigt en in overeenstemming brengt met wat op dat moment in de gegeven situatie verstandig is.

En wellicht gebeurt dan met die wijsheidstraditie, vol van nuance en voorzichtigheid als ze is, hetzelfde als ze clasht met een seculiere moderne samenleving. Dan vergeet een klein deel van die traditie haar ware aard, juist in een poging om die ware aard te behouden, en transformeert de eigen wijsheidstraditie tot een absolute bron van kennis. Die moet dan natuurlijk ook in elke situatie op dezelfde literalistische manier worden toegepast, los van alle matigende hermeneutische overwegingen uit de traditie van de profeet en de jurisprudentie. Dat dat een reuzegeval van *invented tradition* oplevert, behoeft geen betoog. Maar datzelfde gold voor het neothomisme en -calvinisme.

TOT BESLUIT

Als we dus de moed maar hebben en als geloofsgemeenschappen die moed maar durven opbrengen, om de ruimte voor tolerantie en verdraagzaamheid niet in het relativeren van alle tradities en het nivelleren van alle verschillen te zoeken, maar integendeel die tradities binnen te gaan en daarin de deugden van verstandigheid, voorzichtigheid, rechtvaardigheid en dapperheid als hoeders en bronnen van waarheid aan te boren, biedt juist een volstrekt ernstig nemen van die tradities zelf een uitstekende garantie voor tolerantie. Hoe meer waarheid in waarachtigheid, hoe meer tolerantie.

Kunnen we dat ook theologisch en vanuit een christelijk perspectief zeggen? Jazeker! Christenen geloven immers dat God deze wereld goed en ons naar zijn evenbeeld heeft geschapen, met een aangeboren verlangen naar wat goed en waarachtig is. Tevens geloven ze dat God die goede wereld nog altijd onder-

houdt en door de Geest tot het goede terugroept en daarbij bewaart, zelf door de Geest onder ons present is als de liefde die in mensenharten is uitgestort.

Of nog anders met de woorden van het radicaalste gedeelte uit het Nieuwe Testament, de Bergrede:

5 Gelukkig de zachtmoedigen,

want zij zullen het land bezitten.

6 Gelukkig wie hongeren en dorsten naar gerechtigheid,

want zij zullen verzadigd worden.

7 Gelukkig de barmhartigen,

want zij zullen barmhartigheid ondervinden.

8 Gelukkig wie zuiver van hart zijn,

want zij zullen God zien.

9 Gelukkig de vreedstichters,

want zij zullen kinderen van God genoemd worden.

Wie zei er nu dat een radicale vorm van religie niet gepaard kan gaan met verdraagzaamheid?